

Володимир Петрушов

ПЕТРУШОВ Володимир Миколайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Української державної академії залізничного транспорту (м. Харків). Сфера наукових інтересів — історія філософії, історія української філософії, релігієзнавство.

Стаття 1

КОНТРАДИКТОРНІ ФРАГМЕНТИ ФІЛОСОФІЇ ЛЕВА ШЕСТОВА В КОНТЕКСТІ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ЕДМУНДА ГУССЕРЛЯ

1. Метафізика розуму

Відстоювання віри завжди вважалося справою жертвенною, боротьба за віру як таку — неплідне заняття, бо той, хто вірує щиро і відверто, не потребує зовнішнього захисту — він уже захищений самою вірою, самим Богом! Отже, залишається боронити віру від розуму, бо саме він своїм раціоналізмом підточує коріння душевного стану людини, відкритої до Бога. Саме в такий спосіб побудована філософія Л. Шестова.

Але ж чи винен у чомусь розум, чи вкрай потрібна критика «чистого розуму», коли за межами розуму не існує нічого такого, що могло б відповісти замість самого розуму? Коли Шестов звинувачує Гуссерля в його пристрасній маніфестації розуму, то інструментом критики є власний шестовський розум, діючий від імені глибинної релігійної віри, яку він вистраждав у роздумах про світ та буття. А це і є те, що Хайдеггер називає філософією: «прийнята на себе і проведена нами відповідність (настрою мислення — автор), яка відповідає на поклик Буття сущого, і є філософія» [1, с.122].

Слід зазначити, що у філософії Шестова йдеться не про сліпу віру, а про віру як другий вимір мислення. Отже, шестовська віра — не мовчазна таїна, вона сповіщає про себе світові мовою розуму, мовою філософського дискурсу. І саме тут, у дискурсі Шестова, відбувається метаморфоза самовиявлення віри, яку М. Бердяєв характеризує так: «Парадоксальність думки, іронія, до якої постійно звертається Шестов у своїй манері писати, заважали його розуміти. Інколи його розуміли як раз навпаки... Філософська думка Л. Шестова зустрічала величезні труднощі у своєму висловлюванні, і це породжувало багато непорозумінь. Складність полягала в неможливості виразити словами те, про що думав Л. Шестов... Людська мова надто раціоналізована, надто пристосована до думки, народженої гріхопадінням — пізнанням добра та зла. Думка Л. Шестова, спрямована проти загальнообов'язковості, мимоволі сама приймала форму загальнообов'язковості. І це давало легку зброю в руки критики» [2, с.106].

Парадоксальність думки — ось що привернуло увагу автора в філософії Л. Шестова. Саме через парадоксальність пролягає шлях уважного і чутливого читача до найбільш значущих прошарків філософської спадщини Шестова. На думку автора, найбільш виразної форми ця риса філософування Шестова набуває в критичному сприйнятті ним феноменології Гуссерля.

Найбільш радикальне звинувачення Гуссерля з боку Шестова полягало у нібито негативному ставленні феноменолога до метафізики: «Треба мати на увазі, що від Платона, Декарта, Спінози, Лейбніца Гуссерля віддаляє його принципове заперечення, краще сказати, огида до всілякої метафізики. Тільки, в протилежність Канту, він навіть і не ставить відкрито питання, чи можлива метафізика» [3, с.196-197].

«Гуссерль, відверто кажучи, уникає метафізики, тобто просто не любить і не цікавиться нею. Але він готовий вислухати які завгодно метафізичні припущення і навіть уважно поставитись до них, якщо тільки вони вказуються не як «строго наукові істини», а як гіпотетичні припущення, і якщо вони не містять у собі внутрішнього протиріччя» [3, с.215].

Але ж відомо, що робота «Логічні дослідження» Гуссерля, яку Шестов обрав предметом своєї критики, була присвячена зовсім не метафізичним проблемам. У ній ретельній розробці підлягає питання інтенціональності. Вже пізніше, в роботі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ у феноменологічну філософію» Гуссерль сформулює тезу саме про можливість метафізики: «Привести латентний розум до самопізнання своїх можливостей і тим самим прояснити можливість метафізики як істинну можливість — такий єдиний шлях дійсного відтворення метафізики або універсальної філософії» [4, с.144]. Гуссерль наполягає на тому, що всі метафізичні («вищі») питання єдині, оскільки «явно чи неявно містять в собі проблему розуму — розуму в усіх його специфічних формах» [4, с.140].

Тому і не дивно, що у самого Шестова віра не оминає межі розуму у формі «таїнства прилучення до Абсолютно невідомого (того ж «латентного розуму» — автор): віра, в тому її розумінні, до якої дійшов Лютер, є, за Шестовим, неймовірним парадоксом. Це таїнство прилучення до Абсолютно невідомого. Це не таке ірраціональне, про яке казав Кант, характеризуючи свою *Dinge an sich* (річ у собі — автор), де все ж таки панує людський зрозумілий моральний закон.

Це таке невідоме, каже Шестов, «у сфері якого припустимо, де Бог може вимагати від людини цілком неможливого, де немає місця не тільки моральним, але й будь-яким законам» [5, с.241]. І саме це останнє припущення Шестова («...Бог може вимагати від людини цілком неможливого...») є контрариторним (суперечливим) до біблейського висловлювання апостола Павла: «Вас не спостигла ще спокуса понад людську силу. Бог вірний: він не допустить, щоб вас спокушували, але разом із спокусою дасть вам змогу її перенести» (Корин. 10.13).

Тож Бог не допустить надмірних випробувань для віруючої людини, а якщо щось і сталося в її долі надмірне, надлюдське, абсолютно невідоме, то Бог дасть полегшення, щоб людина змогла витримати потрясіння. Щоб таке відбулося, у це треба вірити вірою незаперечною, бо розум відмовляється слугувати і в останню мить він підказує людині метафізичний шлях до самопізнання своїх можливостей, шлях до віри. Звичайно, для Шестова така дуальність розуму і віри неприйнятна, він оминає питання наявності «латентного розуму» в «усвідомленні віри». А Гуссерль наголошує: «Людина, порушуючи метафізичні, власне філософські проблеми, запитує себе як про розумну істоту, про свою історію..., про розум історії. Проблема Бога явно включає в себе проблему «абсолютного» розуму як телеологічного джерела розуму у світі, «смислу світу»» [4, с.140].

При цьому Гуссерль суто метафізичні питання ставить поряд з питаннями про можливості розуму, які здатна використати людина: «Разом зі зростанням і постійним удосконаленням влади пізнання над Всесвітом людина придбає безмежно зростаюче панування над оточуючим її практичним світом. Воно включає і панування над реальним середовищем, оточуючим людство, і панування над самим собою та іншими людьми, і все зростаючу владу над своєю долею... Людина уподібнюється Богу» [4, с.175]. Але ж лише уподібнюється, бо, як уточнює сам Гуссерль, «Бог — це людина, перенесена в нескінченну далечінь» [4, с.175]. Та це лише уява розуму, гуссерлівського розуму. Уява, що породжує небезпечну ілюзію про всемогутність розуму, який, набираючи потужність, силу впливу на світ, руйнує віру не лише в Бога, а й в саме існування людства.

Отже, і Шестов, і Гуссерль у відстоюванні власних філософських поглядів апелюють до поняття абсолюту, приписуючи йому метафізичні властивості то «таїнства прилучених», то «телеологічного джерела світового (абсолютного) розуму». При цьому обидва мислителі залишаються кожен на своєму «ментальному полі», підкреслюючи важливість думок про абсолют. Тут слід зважити на деякі міркування відносно суперечливості розуму. За великим рахунком, будь-який абсолют є таким, як ідеальна конструкція, як межі матеріального світу. Та й сам розум є ідеальним утворенням. Будь-який абсолют — це вихід за межі матеріального світу. Якщо абсолюті і виконують пізнавальну, регулюючу та інші функції, то вони відіграють саме таку роль тільки серед мислячих істот. А тому мислячі істоти повинні усвідомлювати неіснування таких абсолютів у матеріальному світі. Абсолюті існують по той бік нашого світу.

Вони з'являються внаслідок відмови від цього світу, його зречення. Абсолюти виступають як антисвіт, як світ ідеалу, як вершина прагнень.

Чому ж тоді розум, який належить нам, а отже не чужий цьому світові, претендує на роль абсолюту? Якщо правильним є попереднє міркування щодо потойбічності абсолюту, тоді розум не є абсолютним. А якщо він є абсолютним, тоді він нам не належить. Очевидно, що ні те, ні інше припущення не є в повній мірі точним. Вони лише фіксують дві межі, в рамках яких може відбуватися наша рефлексія стосовно природи раціональності.

З того часу, як людина стала людиною, розум завжди був верховним суддею у стосунках людини зі світом, незалежно від того, в який одяг він рядився. Чи було це міркування про бога з посиланням на авторитети, чи міфологічне розуміння світу і самого себе — в основі людського буття в усі часи лежав аналіз ситуації і буття в цілому. Мислення в ту чи іншу епоху було більш чи менш примітивним, але воно завжди мало місце. Коли віруюча, релігійна людина чинить з волі Бога, то насправді вона діє так чи інакше в силу свого розуміння. Посилка на Бога в такому разі тільки підкріплює власне рішення божественним авторитетом. Міфологічне мислення є більш примітивним, але і воно містить немало суджень, які виявляють свою адекватність до ситуацій щоденного буття давньої людини. У Новий час розум скинув із себе маску і виступив у власному обличчі. Саме тоді відкрилась епоха «тріумфу і трагедії» розумного начала в його незатушованому, неприкритому, явному вигляді. Одісея духу, що пройшла через ряд філософських систем мислителів нового і новітнього часу, може бути названа «оптимістичною трагедією» незалежно від того, до якої думки схиляється сьогодні більшість учених.

З усіх епохальних напрацювань у сфері розкриття природи розуму, раціональності як такої можна зробити деякі теоретичні висновки. Розум — це трансценденція, це феномен, який виходить за межі матеріального світу. Він є продовженням чуттєво-предметного світу, світу, який сприймається нашими органами чуття. За допомогою розуму ми виходимо в трансфізичний простір. Це завдяки розуму, а в більш широкому тлумаченні — духу, ми маємо можливість жити і насолоджуватися життям, де присутні такі категорії і почуття як діяльність, яка має мету — досконалість. Розум виступає як трансцендентна точка опори в пізнанні навколишнього світу. У цьому сенсі розум протистоїть світу як щось протилежне життю. Це те, що не є життям. Адже ознакою життя є рухливість, плинність, розвиток. Те, що є незмінним, життям називатися не може. Незмінність є абсолют. Тому він є антиподом життя, він — його (життя) протилежність. Але ця протилежність є внутрішньо притаманною властивістю людського способу буття. Завдяки розуму людина здатна вкорінюватися в мінливих умовах власного життя. Вона може робити своє життя пов'язаним у часі і в просторі. Індивід з його свідомістю є фокусом світової цілісності, розпорошеної в тому ж таки просторі і часі. Це тільки йому (індивідові) властиво звести воедино моменти буття «там» і «колись» та представити їх «тут» і «тепер». Це йому вдається через мову і завдяки їй. Ось чому мова — це дім «буття». Тільки з мовою з'явилися розум, мислення, логіка.

Пізнати світ і себе в ньому можна тільки за умови виходу за його межі. За межами світу може бути тільки не-світ, ніщо, розум, якщо говорити з позиції цього світу. Саме такими термінами позначали предмет нашого інтересу впродовж тривалої історії становлення людського духу. Бог, все, світовий розум, анти-світ, потойбічний світ, загробний світ — ось далеко не повний перелік тих понять, якими намагалися схопити сутність проблеми розумного існування людини.

Отож, розум — це вічність, антипод плинності. Чи не тому ще в античні часи, намагаючись пізнати істину світу, його начало як певний абсолют, прийшли до визнання ідеї, ідеального світу як світу реального. В ідеї справжнього світу вдалося здолати час, простір, а також людську скінченність. Через визнання ідеї як начала світу прийшли до вічного життя, через яке знайшло своє виправдання життя земне, скінченне. Розум став інструментом порядкування в цьому світі. Через нього і завдяки йому матеріальний світ, розмаїтий та вельми заплутаний для смертної мислячої істоти, став цілісним, узгодженим, розумним. Та чи є світ таким — це знову ж таки проблема. Ґрунтується наше знання на вірі, чи віра ґрунтується на знанні? — над цими проблемами працюють філософи по сьогоднішній день в усіх країнах світу.

Яким би людина не бачила впорядкованим, узгодженим та цілісним світ, в якому вона живе, вона все ж залишається частиною цього світу, а тому змушена діяти як частина, а не як світ. Останнє означає, що вона не може у своєму повсякденному житті керуватися божественним або теоретичним розумом (що одне і те ж). Вона мусить задля успіху бути земною, практичною людиною, тобто керуватися земним, практичним розумом. А він, за всіма визначеннями, є обмеженим у часі і просторі, оскільки діє у сфері буття. Сказане підтверджується практикою релігійною і світською.

Отже, розум як здатність до відтворення світу, до його пізнання є суперечливим у самому собі. Він поєднує земне і божественне, практичне і теоретичне, минуле і вічне. У рамках цих визначень і функціонує розумне осмислення людиною власного буття та буття світу. Можна сказати, що розумне існування означає вміння застосовувати теоретичний еквівалент — поняття — на потребу дня, звести з його допомогою розрізнені обставини в цілісність і на цій основі здійснити практичний вчинок. Ця операція може ще бути представлена як розщеплення абсолюту, його руйнація, перетворення останнього у дискретні, відносні за своїм характером частини. Таке заземлення абсолюту у формі поняття, що розвивається, дає змогу бачити далі за емпіричну ситуацію і одночасно не відриватися від неї, вивисувати емпірію, дорозвивати її, не покидаючи просторово-часових визначень людського способу існування. Парадокс розуму полягає в тому, що, будучи за своєю суттю абсолютом, він у своїй реалізації підвласний часові, як і все діяльне, практичне. А тому, коли ми його сутність плутаємо з існуванням, теоретичне визначення з практичним застосуванням, він перетворюється в нерозумність, нерозум, ірраціональність [6, с.85].

Такий ґрунтовний відступ від сюжетного порівняння тематичних напрямів філософських дискурсів Шестова і Гуссерля конче необхідний заради більш чіткого усвідомлення гносеологічної та психологічної ситуації, виходячи з яких філософи позиціонувалися в інтелектуальному світі того часу.

Отже, як було з'ясовано вище, Шестов і Гуссерль у сфері розуму займають діаметрально протилежні полюси. Для Гуссерля феноменологія — це «розум, покликаний привести здоровий глузд до розуму» [7, с.85]. Шестов, навпаки, вважає, що «свобода вернеться до людини тоді, коли розум і пізнання необхідності, принесене ним, втратить владу» [5, с.244]. На цьому він не зупиняється і доводить критику раціоналізму до стану гротеску: «...Якщо людство не передало ще «значущості в собі» і ніколи її не передасть, то як же розуму не постати проти самого себе? Чи якщо Розум занадто самолюбний і боягузливий і не наважиться сам викрити себе, то невже в людській істоті не знайдеться такої сили, яка б піднялась проти вікового рабства?» [3, с.236]. Але сарказм Шестова передчасний. Гуссерль пізніше напише: «Справжня єдино значуща боротьба, яка є характеристикою для нашого часу, — це боротьба між вже розкладеним людством і людством, яке ще стоїть на твердому ґрунті і виборює цей ґрунт або придбання нового ґрунту. Ця духовна боротьба європейського людства розгортається як боротьба різних філософій...

Оскільки за своєю суттю людство — це людське буття, об'єднуюче різні покоління людей і пов'язуюче їх соціально, а сама людина — це розумна істота (*animal rationale*), остільки і людство, якщо все людство — це людство, розумне незалежно від того, чи зорієнтовано воно латентно на розум або на ентелехію, яка пізнає саму себе, стає відкритою для себе і свідомо керує людськими становленням. У такому разі філософія і наука були б історичним рухом прозріння універсального розуму, властивого людству як такому» [4, с.144]. Тож чи варто було Шестову закидати на адресу розуму, що він «самолюбний і боягузливий і не наважиться сам викрити себе», коли і його віра-ентелехія, пізнаючи саму себе (через шестовський дискурс), свідомо керує людським становленням...? Гуссерль же розпізнав вади розуму свого часу, що й стало приводом для створення феноменології: «Чи не є ірраціональність наслідком бездушної і гіршої раціональності, ще більш кепської, ніж колишній раціоналізм? Чи не слід назвати розум, що уникає боротьби за прояснення граничних данностей (*Vorgegebenheiten*) і висування граничних і дійсно раціональних цілей, «лінивим розумом?»» [4, с.145]. Стосовно суперечливих думок Шестова про роль розуму в історії людства приводу Гуссерль слушно зауважив:

«Сучасні філософи впали в болісне екзистенціальне протиріччя. Ми не можемо відмовитися від віри у можливість філософії як задачі, отже в можливість універсального пізнання... У філософії ми — функціонери людства, як би ми не хотіли зріктися цього» [4, с.145]. Самовпевненість, безапеляційність заперечень Гуссерля інколи викликали у Шестова емоційну реакцію: «Заперечувати Гуссерлю, залишаючись на його ґрунті, звісно марно. Достатньо вам розкрити рота для заперечення, щоб у ту ж мить бути зупиненим ним: якщо ви припустилися положення, яке виключає можливість всіляких положень, ви проголошуете безглузді фрази і тому втрачаєте слово» [3, с.215]. Та врешті-решт Шестов визнав «смівість і ясність постановки найбільш суттєвого, найбільш важкого, а, разом з тим, болісного питання — про «значущість питання», яку здійснив Гуссерль: «Чи то очевидність є останньою інстанцією, де людський дух отримує своє повне й остаточне задоволення, чи то наше пізнання примарне і хибне, і на землі рано чи пізно настане царство хаосу та божевілля, в якому на державні права розуму стануть зазіхати всі, кому не лінь простягти руку, і «істина» виявиться зовсім не схожою на ті міцні, непорушні закони, які шукали і знаходили до цього часу точні науки» [5, с.223].

Як підсумок «метафізичної дискусії» з Гуссерлем Шестов з пафосом наголошує: «Істина єдина і для людей, і для янголів, і для богів. Істина спирається на самоочевидність — перед нею рівно безсилі і смертні, і безсмертні» [5, с.223].